

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-1146/40/44-49>

Şəfəq Orucova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
doktorant
safaq.aliyeva.82@mail.ru

NAXÇIVAN MR-DA LANDŞAFT-EKOLOJİ MÜXTƏLİFLİYİN QORUNMASINDA XÜSUSİ MÜHAFİZƏ OLUNAN ƏRAZİLƏRİN ROLU

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi mühafizə olunan ərazilərindən: qoruqlarından, milli parklarından, ekoloji tarazlığı saxlamaq məqsədilə landşaft-ekoloji müxtəlifliyin qorunması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsindən danışılır. Təbiətdən düzgün və səmərəli istifadənin ən vacib komponentlərindən biri kimi xüsusi mühafizə olunan ərazilərə diqqət edilir, milli park, qoruq yaradılması ilə təbiəti mühafizə sisteminin əsasının təşkil edilməsi vacib hesab olunur.

Landşaftların kompleks şəkildə öyrənilməsi və tədqiqi haqqında elmi-nəzəri fikirlər irəli sürülür. Muxtar respublikada ətraf mühitin qorunması, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsində olan fauna və flora növlərinin, torpaq, su ehtiyatları və digər təbiət kompleksləri, həmçinin abidələrin mühafizəsi məsələsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Bundan başqa, məqalədə ilk xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi kimi Ordubad Dövlət Təbiət Yasaqlığından, Akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkından, Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığından, Arpaçay Dövlət Təbiət Yasaqlığından, Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkından, qorunan heyvanlar aləmindən, bitki növlərindən də bəhs edilir.

Açar sözlər: qoruq, yasaqlıq, milli park, təbiət, landşaft

Shafag Orujova
Nakhchivan State University
PhD student
safaq.aliyeva.82@mail.ru

The role of specially reserved areas in the protection of landscape and ecological diversity in Nakhchivan Autonomous Republic

Abstract

The article talks about specially protected areas of the Nakhchivan Autonomous Republic: nature reserves, national parks, the implementation of a number of measures to protect landscape and ecological diversity in order to maintain ecological balance. Attention is paid to specially protected areas as one of the most important components of the correct and effective use of nature; it is considered important to lay the foundation of an environmental system by creating a national park and reserve.

Scientific and theoretical ideas about the comprehensive study and research of landscapes are put forward. In the autonomous republic, the need to protect the environment, rare and endangered species of fauna and flora, lands, water resources and other natural complexes, as well as monuments has been substantiated. In addition, the article mentions the Ordubad State Nature Reserve, the Ordubad National Park named after Academician Hasan Aliyev, the Arazboy State Nature Reserve, the Arpachay State Nature Reserve, the Zangezur National Park named after Academician Hasan Aliyev as the first specially protected natural area, protected species of fauna and flora are also mentioned.

Keywords: reserve, restricted territory, national park, nature, landscape

Giriş

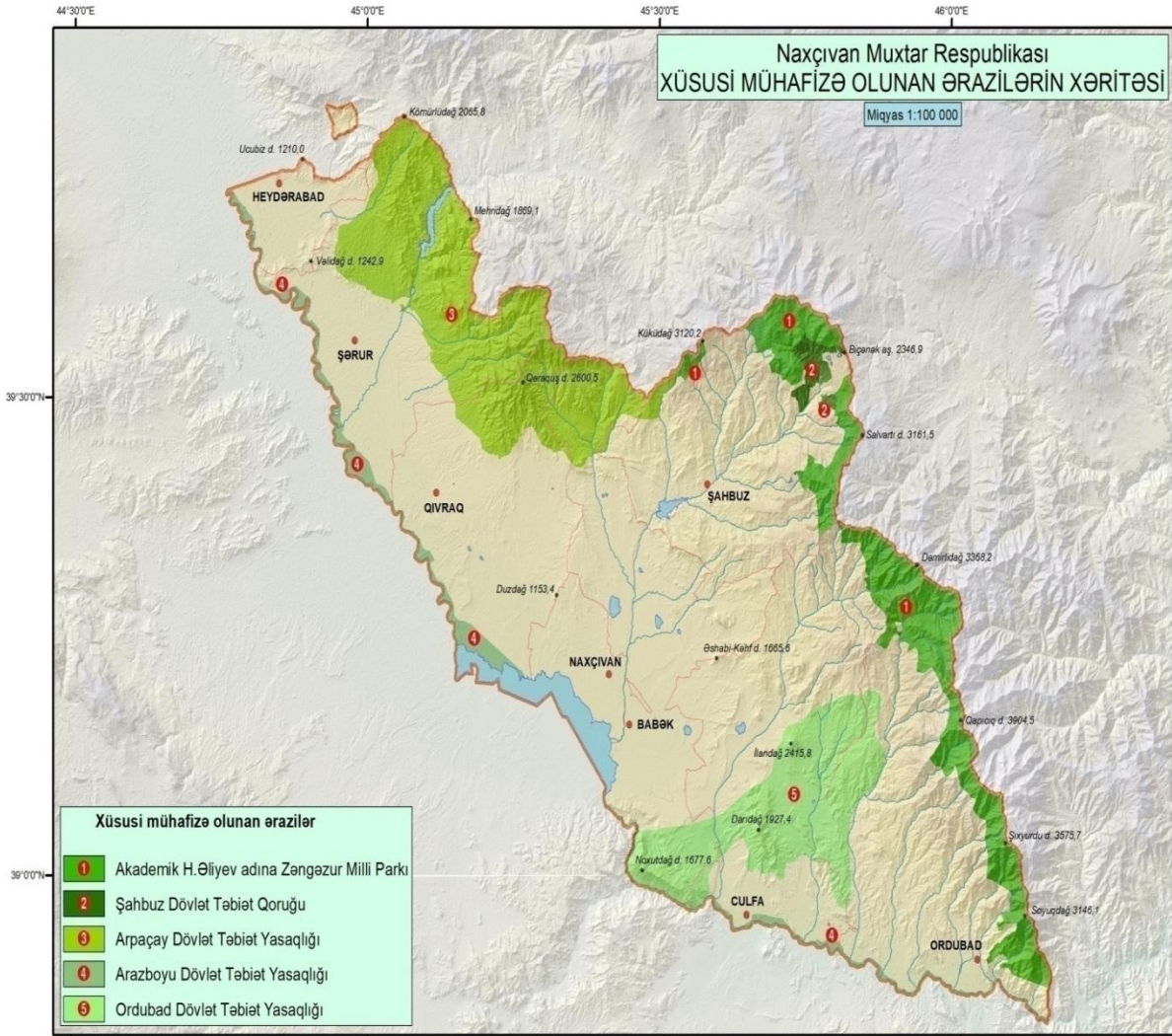
Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı nəticəsində insan cəmiyyətinin landşafta təsiri daha da dərinləşməkdədir. Təbii ehtiyatlardan istifadənin intensivliyi artdıqca landşaft komplekslərinin strukturunda baş verən dəyişikliklər sürətlənir. Landşaftlarda baş verən struktur dəyişmələri nəticəsində də landşaft-ekoloji müxtəlifliyin tarazlığı pozulur. Bu isə öz növbəsində qlobal ekoloji problemlərin əhatə dairəsinin daha da genişlənməsinə səbəb olur. Ekoloji tarazlığı saxlamaq məqsədilə landşaft-ekoloji müxtəlifliyin qorunması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi müasir dövrdə qarşıya qoyulmuş ən vacib məsələlərdəndir. Çünki landşaft-ekoloji müxtəliflik hesabına biz landşaft komplekslərini bir-birindən fərqləndirir, onları təsnifləndiririk.

Bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də landşaft-ekoloji müxtəlifliyin qorunması məqsədilə mühüm addımlar atılmış, bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təbiətdən düzgün və səmərəli istifadənin ən vacib aspektlərindən biri də xüsusi mühafizə olunan ərazilərin yaradılmasıdır. Milli park, qoruq və yasaqlıqların yaradılması təbiəti mühafizə sisteminin əsasını təşkil etməklə yanaşı, landşaftların kompleks şəkildə öyrənilməsi və tədqiqi baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti, fauna və floranın zənginliyi və müxtəlifliyi baxımından respublikamızın, o cümlədən Qafqaz ekoregionunun ən zəngin landşaft-ekoloji müxtəlifliyə malik ərazilərdəndir. Təbii ki, bu zənginliyin və müxtəlifliyin qorunması müasir dövrdə cəmiyyət qarşısında duran ən aktual məsələlərdəndir. Bu baxımdan muxtar respublikada da, ətraf mühitin mühafizəsi, nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi olan fauna və flora növlərinin, torpaq, su ehtiyatları və digər təbiət kompleksləri, həmçinin abidələrin qorunub saxlanması, insanların müalicə, sağlamlıq, istirahət, turizm məqsədilə ətraf mühitdən səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif dövrlərdə xüsusi mühafizə statuslu ərazilərin yaradılması, genişləndirilməsi və inkişafına diqqət yetirilmişdir. Bu məqsədlə zəngin təbiətə malik ərazidə landşaft-ekoloji müxtəlifliyin qorunmasına hesablanmış addımlar atılmış, ekoloji mühitin daha da yaxşılaşdırılması və zənginləşdirilməsinə xidmət edən xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri yaradılmışdır.

Biz Naxçıvan Muxtar Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Daşınmaz Əmlak və Torpaq Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinin məlumat və maddi-texniki bazasından, həmçinin arxiv materialları və xəritələrdən də istifadə etməklə muxtar respublikanın böyük miqyaslı xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri xəritəsini tərtib etmişik (şəkil 1.1).

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ilk xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazisi ümummilli lider Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı ilə 1969-cu ildə yaradılmış Ordubad Dövlət Təbiət Yasaqlığıdır (Naxçıvan tarixi III cild, 2015: 560). 40000 hektar ərazidə yaradılan yasaqlığın əsas hissəsi Culfa rayonunda olmaqla Ordubad və Babək rayonlarının da bir hissəsini əhatə edir. Əsasən Noxuddağ, Darıdağ və İlandağ sistemlərini əhatə etməklə şərqdə Gilançayın sağ sahillərində uzanan yasaqlığın (Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, 2018: 384) relyefi əsasən maili düzənliklər, alçaq və orta, qismən də yüksək dağlıqdan ibarətdir. Burada düzənlik və alçaq dağlığın müntəzəm istifadə edilən kəskin dəyişilən, düzənlik, alçaq dağlıq və geniş çay dərələrinin müntəzəm və qismən də qeyri-müntəzəm istifadə edilən zəif və orta dəyişilən, orta və yüksək dağlığın qeyri-müntəzəm istifadə edilən zəif və orta dəyişilən landşaft kompleksləri formalaşmışdır (Babayev, 1970: 110). Yasaqlığın ərazisində gilicəli, bəsit açıq-şabalıdı, açıq-şabalıdı, ibtidai-boz, boz-qonur və çəmən torpaqları üzərində yovşan və efemer, yovşanlı-friqanoid, seyrək kserofit, dağüstü-kserofit və qismən də çəmən bitkiləri yayılmışdır. “Qırmızı Kitab”a daxil edilən fauna və flora növlərindən toğlugötürən (saqqallı qartal), oxlu kirpi, çöl pişiyi, bezoar keçisi, muflon, adi ardıc və s. burada mühafizə olunur. Yasaqlığın yaradılmasında əsas məqsəd də ərazinin əsasən dağlıq hissələrində məskunlaşan və həmin dövrdə sayı kəskin azalan bezoar keçisi və muflonların qorunması idi. Bundan başqa yasaqlıqda ilanyeyən, imperator qartal, berküt, qara kərkəs, Xəzər uları, səhra kəkliyi, qonur ayı, safsar, ikiçiçək tülpan, görkəmli çiriş və s. kimi qiymətli növlər də mühafizə altındadır.



Şəkil 1.1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri xəritəsi

Yasaqlıqda ova və təbiətdən kortəbii istifadəyə qoyulan qadağalardan sonra landşaft komplekslərinin ekoloji müxtəlifliyində canlanma baş vermiş, fauna və floranın növ tərkibi xeyli zənginləşmişdir. Qeyd edək ki, bir vaxtlar nəslə kəsilmək üzrə olan muflon və bezoar keçiləri hazırda ərazidə sürülər şəklində müşahidə edilir.

Yasaqlığın yaradılması təbiətin kompleks mühafizəsini təmin etməklə məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan növlərin sayının artması və ətraf ərazilərdən yeni növlərin miqrasiya etməsi ilə landşaft-ekoloji müxtəlifliyin zənginləşməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Naxçıvan ərazisində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin sahəsi 2003-cü ildə daha da artmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 16 iyun tarixli Sərəncamı ilə muxtar respublika ərazisində 12131 hektar sahəni əhatə edən Akademik Həsən Əliyev adına Ordubad Milli Parkı və ümumi ərazisi 3139 hektar olan Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır (Naxçıvan Muxtar Respublikasının Xüsusi Mühafizə Olunana Təbiət Əraziləri, 2019: 8).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2005-ci il 23 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılan Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığının sahəsi 9118 hektardır (Naxçıvan Muxtar Respublikasının Xüsusi Mühafizə Olunana Təbiət Əraziləri, 2019: 109-158). Yasaqlıq demək olar ki, bütünlüklə Arazboyu çökəklikdə yerləşməklə Araz çayının yatağını və ona yaxın əraziləri əhatə edərək Türkiyə və İran sərhədi boyunca şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzanır. Ərazinin düzənlik, alçaq dağlıq və geniş çay dərələrinin müntəzəm və qismən də qeyri-müntəzəm istifadə edilən zəif və orta dəyişilən və düzənlik və alçaq dağlığın müntəzəm istifadə edilən kəskin dəyişilən

landşaftlarının şoran, boz, boz-qonur, ibtidai-boz, çəmən-boz və qismən də çəmən torpaqları üzərində yovşanlı-kəngizli şoranlıqlar, seyrək kollu çəmən və bataqlıq bitkiləri, yovşan və efemerlər, gəvənli yovşanlı friqanoidlər və s. yayılmışdır. Yasaqlıqda Suriya sarımsaqiylı qurbağası, yovşanlıq girdəbaş kərtənkəlesi, çəhrayı qutan, qıvrımlələk qutan, kiçik qarabatdaq, ərsindimdik, adi flaminqo, ağqaş qaz, dovdaq, zolaqlı kaftar, qaban, süsən, Araz palıdı, dağdağan, yabanı əncir, yabanı nar və s. növlərlə yanaşı adı “Qırmızı Kitab”a daxil edilmiş (Naxçıvan Ensiklopediyası, 2005: 376) muflon, bezoar keçisi, oxlu kirpi, Aralıq dənizi tısbağası, gözəl laləvər, çəhrayı acılıq kimi flora və fauna növləri də mühafizə olunur. Biomüxtəlifliyin mühafizəsi, bərpası və ümumilikdə ekoloji balansın qorunmasında bu yasaqlığın yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Həmçinin Araz çayının sahili boyunca sahil bərkidici mühəndis-texniki işlərinin aparılması yasaqlıq daxilindəki torpaq örtüyünün, bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsində xüsusi rol oynamışdır.

Torpaqların münbitləşməsi ağac və kol bitkilərinin daha geniş ərazilərə yayılmasına, bitki örtüyünün zənginləşməsi və təbiətdən kortəbii istifadəyə qarşı mühafizə tədbirlərinin gücləndirilməsi yasaqlıq ərazisində fauna ehtiyatlarının, xüsusilə də quşların sayının və növ tərkibinin artmasına şərait yaratmışdır.

Arpaçay Dövlət Təbiət Yasaqlığı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2009-cu il 22 iyun tarixli fərmanı ilə Şərur, Kəngərli, Babək və Şahbuz rayonlarının inzibati ərazilərində yaradılmışdır. Yasaqlığın ərazisi 68911,18 hektar təşkil edir (Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, 2017: 139-546). Yasaqlığın ərazisi qərbdə Dəhnə silsiləsinin qərb yamaclarından başlayaraq alçaq dağlıq zonanın Şərur və Tənənəm düzənlikləri ilə əhatələnən sərhədi boyunca davam edərək, Əznəbürt və Duzdağ silsilələrinin alçaq və orta dağlıq hissələri də daxil olmaqla, Küküdağ silsiləsinin qismən yüksən dağlıq hissələrindək olan ərazidə Dərələyəz silsiləsinin cənub-qərb yamacı boyunca uzanan geniş bir sahəni əhatə edir (Məmmədov, Xəlilov, 2002: 472). Burada düzənlik, alçaq dağlıq və geniş çay dərələrinin müntəzəm və qismən də qeyri-müntəzəm istifadə edilən zəif və orta dəyişilən, düzənlik və alçaq dağlığın müntəzəm istifadə edilən kəskin dəyişilən, orta və yüksək dağlığın qeyri-müntəzəm istifadə edilən zəif və orta dəyişilən, orta və yüksək dağlığın qeyri-müntəzəm istifadə edilən və istifadəsi qismən məhdudlaşdırılan zəif dəyişilən landşaft kompleksləri formalaşmışdır. Ərazinin boz, ibtidai-boz, boz-qonur, boz-qəhvəyi, dağ-qəhvəyi, dağ-meşə-qəhvəyi şabalıdı və s. torpaqları (Məmmədov, Məmmədova, Şabanov, 2009: 275-276) üzərində yovşanlıq-gəvənlik, yovşanlı-friqanoid, dağ-bozqır, seyrək kserofit kolluq, çəmən-kolluq, qismən də meşə-kolluq bitki formasiyaları və dəmyə əkinləri yayılmışdır. Mürəkkəb orografik quruluş və təbii şərait burada zəngin fauna və rəngarəng floranın yaranmasına səbəb olmuşdur. Yasaqlığın ərazisində kəklik, çəhrayı qutan, bezoar keçisi, daşlıq dələsi, qonur ayı, vaşaq, şərqi yemişanı, şüalı zəngçiçəyi, ağır iyli ardıc, zümrüdəçəkli ələyəz və s. (Talıbov, Vəlisoy, 2007: 71) kimi nadir və endemik heyvan və bitki növləri mühafizə olunur.

Muxtar respublika ərazisində mövcud olan ekoturizm potensialından səmərələ istifadə edilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 25 noyabr tarixli Sərəncamı ilə Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı yaradıldı (Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası, 2018: 454). 2003-cü ildə yaradılan Ordubad Milli Parkı, Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğu, Ordubad, Culfa və Şahbuz rayonlarının inzibati ərazilərində yerləşən yay otlaqları və dövlət meşə fondu torpaqları Zəngəzur Milli Parkının ərazisinə daxil edildi. Hazırda parkın ərazisi 42797 hektardır. Park demək olar ki, bütünlüklə yüksək dağlıq, qismən də orta dağlıq qurşaqlarda yerləşməklə Zəngəzur silsiləsinin cənub-qərb yamaclarını əhatə edir. Milli Parkın ərazisində orta və yüksək dağlığın qeyri-müntəzəm istifadə edilən və istifadəsi qismən məhdudlaşdırılan zəif dəyişilən, yüksək dağlığın qeyri-müntəzəm istifadə edilən (Qəribov, 2011: 299) və istifadəsi qismən məhdudlaşdırılan zəif dəyişilən, yüksək dağlığın mövsümü təsirlərə məruz qalan çox zəif dəyişilən və dəyişilməyən landşaftlarının ibtidai-dağ-çəmən, dağ-çəmən, dağ-çəmən-çimli, dağ-meşə və s. torpaqları üzərində seyrək kollu dağ kserofitləri, çəmənlik, çəmən-kolluq, meşə-kolluq, alp-çəmənlikləri və s. (Talıbov, 2001: 192) bitkilər yayılmışdır. “Qırmızı

Kitab”a daxil edilən Araz palıdı, çılpaq dorema, Qrossheym süsəni, gözəl dazıotu, Qarabağ tülpanı, Novruz çiçəyi kimi bitkilərlə yanaşı qızılxallı balıq, Xəzər uları, muflon, bezoar keçisi, vaşaq, qonur ayı və digər fauna növləri də (Talıbov, İbrahimov, 2010: 670) mühafizə olunur.

Nəticə

Naxçıvan Muxtar Respublikasında milli park, qoruq və yasaqlıqların təşkili ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması və təbii mühitin unikallığı saxlanılmaqla landşaft-ekoloji müxtəlifliyin qorunmasına xidmət etməklə bərabər, həm də burada yerləşən təbii sərvətlərdən, ekoturizm ehtiyatlarından səmərəli istifadəni və tarixi, memarlıq, arxeoloji və mədəniyyət abidələrini qorumağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Muxtar Respublikada təbiət komplekslərini təbii vəziyyətində qoruyub saxlamaq, təbiət proseslərinin və hadisələrinin gedişini öyrənmək məqsədi ilə yaradılan təbiət mühafizə və elmi müəssisəyə malik olan ərazilərə daim nəzarət olunmalıdır. Dövlət təbiət qoruqlarının torpaqlarından, habelə onun hüdudlarında olan sudan, bitki və heyvanlar aləmindən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilməsi qadağandır. Son yüzillikdə muxtar respublikada iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin, xüsusən sənayenin sürətli inkişafı antropogen fəaliyyətin ətraf mühitə mənfi təsirinin artması və təbii sərvətlərin həddindən artıq istismarı ilə nəticələnmişdir.

Ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi ekoloji problemə çevrilmişdir. Ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlərin görülməsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş ekoloji siyasət muxtar respublikanın uzunmüddətli inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir.

Elə buna görə də ekoloji siyasətinin əsas mahiyyəti insanların ekoloji təmiz mühitdə yaşamasını təmin etmək məqsədilə ekosistemlərin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması ilə ətraf mühitə ən az zərərli təsir, onun ilkin vəziyyətinin bərpası və qorunması istiqamətində bir sıra tədbirlər aparılır.

Ümumiyyətlə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılması muxtar respublikada landşaft komplekslərinin və ya onların ayrı-ayrı komponentlərinin, torpaq və su ehtiyatlarının, nadir və nəsli kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin, həmçinin füsunkar və estetik gözəlliyə malik təbiət, tarixi-memarlıq, mədəniyyət və arxeoloji abidələrin qorunması, bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, sağlamlıq, turizm-rekreasiya ehtiyatlarının inkişaf etdirilməsi və kompleks elmi-tədqiqat işlərinin aparılması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Naxçıvan tarixi III cild. (2015). Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 560 s.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. (2018). İqtisadi və sosial coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 384 s.
3. Babayev, S.Y. (1970). Qədim diyarın təbiəti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 110 s.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Xüsusi Mühafizə Olunana Təbiət Əraziləri. (2019). Naxçıvan: Əcəmi, 158 s.
5. Naxçıvan Ensiklopediyası. (2005). İki cildə. 2 c. İstanbul, 376 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. (2017). Fiziki coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 546 s.
7. Məmmədov, Q.Ş., Xəlilov, M.Y. (2002). Azərbaycanın meşələri. Bakı: Elm, 472 s.
8. Məmmədov, Q.Ş., Məmmədova, S.Z., Şabanov, C.Ə (2009). Torpağın eroziyası və mühafizəsi. Bakı: Elm, 275-276 s.
9. Talıbov, T.H., Vəlisoy, A.M. (2007). Naxçıvan Muxtar Respublikasının çılpaqtoxumlu bitkiləri. Bakı, 71 s.
10. Qəribov, Y.Ə. (2011). Azərbaycan Respublikasının müasir landşaftlarının antropogen transformasiyası. Bakı: “Mars Print” NRF, 299 s.

11. Talıbov, T.H. (2001). Naxçıvan MR-nın flora biomüxtəlifliyi və onun nadir növlərinin qorunması. Bakı: Elm, 192 s.
12. Talıbov, T.H., İbrahimov, Ə.Ş. (2010). Naxçıvan MR-in Qırmızı kitabı (ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər), cild 2. Naxçıvan, 670 s.

Göndərilib: 16.11.2023

Qəbul edilib: 02.01.2024